

Το Βυζάντιο πριν και μετά την Άλωση

Η στάση της Δύσης το 15ο αιώνα

Χάρτης της Ανατολικής Μεσογείου στα μέσα του 15ου αιώνα

Το Βυζάντιο πρέπει να ενταχθεί στο Μεσαίωνα ως σύνολο, αλλά και στη μακρά διάρκεια της Ιστορίας, καθώς αποτελεί την πρώτη μεγάλη πολιτισμική κληρονομιά της Ευρώπης. Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης είναι ένα συμβολικό γεγονός, το οποίο – παρά τη σημασία του – πρέπει να ενταχθεί σε ένα πλαίσιο ευρύτερο από αυτό του εθνικού αφηγήματος, της Ιστορίας που διδάσκεται στα σχολεία. Η αυτοκρατορία που

νομιμοποίησε το Χριστιανισμό, αυτός ο μέγιστος φορέας πολιτισμού και ο τελευταίος πραγματικός δημιουργός πολιτικής ιδεολογίας οικουμενικών διαστάσεων στα πλαίσια της ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης, θα πρέπει να βρεθεί εκ νέου στο επίκεντρο των συζητήσεων, να συνδεθεί με το άλλο μισό της χιλιόχρονης Ιστορίας του, την ευρωπαϊκή μεσαιωνική Δύση, και να συνεξεταστεί η πορεία του με την πορεία που διέγραψαν τα πράγματα στην

ευρωπαϊκή ήπειρο στη διάρκεια αυτών των αιώνων. Ανατολή και Δύση επικοινωνούν και παρά τις ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές αποτελούν τμήματα ενός και μόνο κόσμου. Ο Μεσαίωνας δεν είναι εποχή που απευθύνεται μόνο στη Δύση· και το Βυζάντιο είναι τμήμα του Μεσαίωνα, δομικό και χαρακτηριστικό της εποχής. Αλλά και ο Μεσαίωνας δεν είναι εποχή σκοταδισμού, καθώς σε αυτά τα χρόνια γεννήθηκαν ιδέες, πρακτικές, συνθήκες, θεσμοί και φιλοσοφίες που έθεσαν τις μηχανές της Ευρώπης σε κίνηση. Οι όποιες ασυνέχειες παρατηρούνται ή η αποξένωση που δημιουργείται, εξαιτίας διαφόρων γεγονότων, μεταξύ των δυο κόσμων πρέπει (και δύναται) να εξηγηθούν. Για να μιλήσω ευκρινέστερα θα πρέπει να κοιτάξουμε το ύστερο Βυζάντιο στα πλαίσια που οι Βυζαντινοί βίωσαν πραγματικά αυτά τα χρόνια, πλαίσια μέσα στα οποία Βυζάντιο και Δύση βρίσκονται σε στενή επαφή, αλλά και εντός των οποίων, λόγω των δύσκολων συνθηκών που βιώνει η αυτοκρατορία (ένα κράτος σε σμίκρυνση από τον 11^ο αιώνα), αναβιώνει στη νοοτροπία και στη σκέψη των κατοίκων της ο μυστικισμός και η εσχολογία, μια κατάσταση που παρατηρούμε σε κάθε μεγάλο κράτος, όποτε βρίσκεται σε δύσκολες στιγμές, στη φάση παρακμής του ή σε περιόδους αναγέννησής του. Στο συγκεκριμένο άρθρο θα επιχειρήσω να προσεγγίσω ορισμένες πτυχές της κατάστασης που επικρατούσε στην Κωνσταντινούπολη και τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο στην ύστερη περίοδο των Παλαιολό-

γων, προκειμένου να καταδείξω ορισμένους από τους λόγους, που οδήγησαν στην κατάληψη της Πόλης από τους Οθωμανούς, χρησιμοποιώντας ως έναυσμα τη Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας, μέσα από τις διεργασίες της οποίας μπορούμε να διαγράψουμε την πορεία προς την Άλωση και τις αντιφάσεις τις οποίες βιώνει η βυζαντινή κοινωνία, όπως και να κατανοήσουμε την αξία και τη λάμψη της αυτοκρατορίας ακόμη και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Ως βοηθητικά μέσα, στον τελευταίο αυτό άξονα, θα χρησιμοποιήσω την ιδέα των σταυροφοριών και τη συμβολική διάσταση της ζωγραφικής στα χέρια ενός από τους σπουδαιότερους οίκους της ευρωπαϊκής Ιστορίας, των Μεδίκων.

Το Βυζάντιο δεν πεθαίνει με την Άλωση. Η Άλωση ήταν η φυσιολογική πραγμάτωση των ιστορικών, πολιτικών, κοινωνικών και γεωπολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν στα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Όσο και αν οι Βυζαντινοί θρηνούν για την πτώση της Πόλης ή ακόμα και αν έχει μείνει στο σύγχρονο νεοέλληνα η εντύπωση πως η Ευρωπαίοι της περιόδου εκείνης συγκλονίστηκαν από την απώλεια της πρωτεύουσας των Ρωμαίων^α, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως η Βυζαντινή αυτοκρατορία των μέσων του 15^{ου} αιώνα είναι η σκιά της πάλαι ποτέ εκτεταμένης στην Ανατολή αυτοκρατορίας: το κράτος των Βυζαντινών αποτελείται από την Κωνσταντινούπολη και το απόμακρο, σχεδόν ημιαυτόνομο, δεσποτάτο του Μοριά. Το Βυζάντιο των Παλαιολόγων έχει να αντιμετωπίσει – πολιτικά και στρατιωτικά – τρεις μεγάλους αντιπάλους: τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες που προσπαθούν να διεισδύσουν στην οικονομική και πολιτική πραγματικότητα της αυτοκρατορίας, ώστε να διατηρήσουν τα προνόμιά τους · τους Σέρβους που επιχειρούν να δημιουργήσουν μια νέα αυτοκρατορία στα Βαλκάνια, αντικαθιστώντας τη Βυζαντινή · και τους Οθωμανούς, οι οποίοι αποτελούν το μέγιστο πολιτικό παράγοντα στα πράγματα της Ανατολής το 15^ο αιώνα. Πράγματι,

μια απλή ματιά στο χάρτη της περιόδου μάς αποκαλύπτει την πραγματικότητα: το Βυζάντιο είναι ένα κράτος που πνέει τα λοίσθια, ένα κράτος που ανήκει στο παρελθόν, είναι μια ενοχλητική σφήνα στα σαγόνια του Μεγάλου Τούρκου, στον οποίο ανήκει το μέλλον, όπως φαίνεται από τις πηγές της εποχής, αλλά και από την κατάσταση που επικρατεί ακόμα και στην κοινωνία της Κωνσταντινούπολης και στη νοοτροπία των κατοίκων αυτής. Η Κωνσταντινούπολη πριν το 1453 είναι μια πόλη καταδικασμένη από τις πολλαπλές πολιορκίες που έχουν προηγηθεί, που βρίσκεται σε οικονομική εξάντληση λόγω των προνομίων των Βενετών, των Γενοβέζων και άλλων, οι οποίοι έχουν μεταφέρει και τις μεταξύ τους πολεμικές συρράξεις στα λιμάνια της, όπως και εξαιτίας των δυναστικών διχασμών που ταλανίζουν την αυτοκρατορία (Παλαιολόγοι εναντίον Καντακουζηνών), τις οποίες μάλιστα εκμεταλλεύονται δεόντως οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, οι Οθωμανοί. Ο Παλαμάς γράφει χαρακτηριστικά για την Κωνσταντινούπολη στα 1453: “Πόρνη η Πόλις και περίμενε τον μακελάρη και περίμενε τον Τούρκο να την πάρει”.

Η αναφορά αυτή δεν είναι τυχαία: οι Βυζαντινοί έχουν επίγνωση της κατάστασης^β, επιρρίπτουν τις ευθύνες για την απώλεια της αξιοπρέπειάς τους και την επερχόμενη καταστροφή στον εαυτό τους, καταφεύγοντας σε εσχολογικές θεωρήσεις περί απώλειας της θείας χάριτος προς τον επίλεκτο λαό. Ο αγώνας ανάμεσα στους ενωτικούς και τους ανθενωτικούς είναι που δηλητηριάζει την πολιτική πραγματικότητα της εποχής στην Πόλη, διμορφώνοντας έτσι και την ιδεολογία των ανθρώπων της περιόδου. Παρά τις θεωρήσεις ιστορικών περί αγωνιώδους προσπάθειας των τελευταίων Βυζαντινών αυτοκρατόρων, προκειμένου, μέσω των διευθετήσεων στις οποίες αυτοί κατέφευγαν, να μπορέσει το κράτος να συνεχίσει τη μίζερη ύπαρξή του σε βάρος της αξιοπρέπειας του λαού του, θα πρέπει να αντιπαραβάλλουμε το γεγονός πως αν και

Benozzo Gozzoli, Λεπτομέρεια από τις τοιχογραφίες της Προσκύνησης των Μάγων, ο Ιωάννης Η' Παλαιολόγος, νωπογραφία, Φλωρεντία, Παρεκκλήσι των Μάγων, Palazzo Medici-Riccardi, 1459-1461

το Βυζάντιο είναι διχασμένο στα τελευταία αυτά χρόνια, ωστόσο το 1453 η δύναμη και η επιρροή της αυτοκρατορίας ήταν μεγαλύτερες απ' ό,τι το 1402^γ, οι γείτονές του είχαν το Βυζάντιο σε μεγαλύτερη εκτίμηση, η Κωνσταντινούπολη ήταν ακμάζουσα και πολυπληθής και οι κάτοικοί της είχαν ανακτήσει την αυτοπεποίθησή τους. Η Κωνσταντινούπολη κατορθώνει και πάλι να λάμψει προ της Άλωσης και να καταστεί, ισχυρό και με διπλωματικές διασυνδέσεις στη Δύση, περιφερειακό κέντρο ισχύος, που επηρεάζει τις εξελίξεις σε ένα χώρο, όμως, στον οποίο οι Οθωμανοί συνιστούν το μεγάλο παίκτη. Όλα αυτά εξηγούν, εν μέρει, τη θαρραλέα στάση των Βυζαντινών κατά την υπεράσπιση της πόλης τους το 1453.

Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο πρέπει να το αναζητήσουμε μέσα στο ίδιο το Βυζάντιο, μέσα στην καινούρια αυτοκρατορία που δημιουργείται σταδιακά από το 13^ο αιώνα, την Οθωμανική. Οι Έλληνες της εποχής μπόρεσαν να θεωρήσουν δική τους και την καινούρια αυτή αυτοκρατορία, καθώς το όλο ζήτημα σχετίζεται με την επιλογή στην οποία θα έπρεπε να προβεί ο ελληνικός πολιτισμός: είτε να χαθεί, αν ενσωματωνόταν στο λατινικό πολιτισμό, είτε να κρατήσει τα βασικά στοι-

Ο πατριάρχης Γενάδιος με τον Μωάμεθ Β' σε μωσαϊκό του 20ου αιώνα

χείά του, αν υποτασσόταν σε αυτό το καινούριο κράτος, καθώς μέσω της υποταγής θα του επιτρεπόταν ουσιαστικά να συνεχίσει να εξελίσσεται. Και αυτή η επιλογή δεν έγινε σε μια ημέρα. Αποτελούσε επιλογής της μακράς (ιστορικής) διάρκειας, που επηρεάστηκε από τις αντιλήψεις, τις δεισιδαιμονίες, τις συνθήκες που επικρατούσαν τα χρόνια εκείνα στο Βυζάντιο. Το Βυζάντιο, όμως, αυτής της εποχής δεν είναι αυτό που μαθαίνουμε στα σχολεία. Διαφέρει. Το Βυζάντιο ως, έστω και παρηκμασμένο, κράτος, είναι μια μεταγενέστερη κατασκευή αυτών που βγήκαν νικητές από τη σύγκρουση, δηλαδή των ανθενωτικών. Η Εκκλησία είναι αυτή που οργανώνει την κοινή γνώμη. Άρα, δεν είναι μόνον οι πολιτικοί και ο αυτοκράτορας που φέρουν το βάρος και την ευθύνη – αν θέλετε – της εποχής, αλλά κυρίως οι εκκλησιαστικοί. Η δε εξασθένιση της αυτοκρατορικής εξουσίας στα τελευταία χρόνια επέτρεπε στον αυτοκράτορα να εφαρμόζει την πολιτική του ανεξάρτητα από την αντίδραση των εκκλησιαστικών αξιωματούχων: ο Ιωάννης Η', συνειδητά ή όχι, βρισκόταν επικεφαλής ενός μικρού κράτους που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «εθνικό»^d. Στη βυζαντινή κοινωνία των παλαιολόγειων χρόνων διακρίνουμε μια έντονη πόλωση. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Μανουήλ Β' συμβούλευε τον υιό του, Ιωάννη Η',

να χειρίζεται τους Οθωμανούς: χρησιμοποιώντας το χαρτί των Δυτικών ως μέσο εκφοβισμού των γειτόνων του, χωρίς όμως να θεωρεί την Ένωση των Εκκλησιών (Ρώμης – Κωνσταντινούπολης) ως το τίμημα που έπρεπε να πληρώσει η αυτοκρατορία, ώστε οι Λατίνοι να τη βοηθήσουν, καθώς μια τέτοια επιλογή θα προκαλούσε βαθιά χασμάτα στο εσωτερικό του βυζαντινού κράτους. Ο Μανουήλ Β' γνώριζε καλά τα πολιτικά πράγματα στην Ευρώπη στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Θα μπορούσε, λοιπόν, η Δύση να βοηθήσει το Βυζάντιο; Ή μήπως θα ήταν καλύτερο να σκεφτούμε εάν η Δύση, όντως, προσπάθησε να βοηθήσει το Βυζάντιο στον αγώνα του εναντίον της οθωμανικής απειλής; Η αντίληψη πως η Δύση δεν βοήθησε την αυτοκρατορία για λόγους ανταγωνισμού μεταξύ των Εκκλησιών ή για καθαρά πολιτικούς λόγους επικράτησης θα πρέπει να επανεξεταστεί.

Η βυζαντινή πολιτική στη δυτική Ευρώπη – Η Σύνοδος της Φεράρας-Φλωρεντίας

Την εποχή αυτή η Δύση δεν είναι μία πολιτική ενότητα. Δεν υπάρχει ένα κράτος, όπως ήταν το Βυζάντιο, που θα μπορούσε να βοηθήσει τη Δύση, σε περίπτωση που αυτή αντιμετώπιζε κάποια απειλή. Το πρόβλημα μπορεί να τεθεί μόνο όσον αφορά στον πάπα, ο οποίος είναι η μόνη ενιαία αρχή της Δύσης. Όμως, αυτή την περίοδο και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία διανύει μια φάση προσαρμογής σε μια νέα περίοδο, μετά το ταπεινωτικό, για το γόντρο της Ρώμης, *Μεγάλο Σχίσμα* (1378-1417), το οποίο είχε φέρει την Παποσύνη σε ένα τέλμα και δίχασε τη Δύση ανάμεσα στην Αβινιόν και τη Ρώμη: τόσο η λύση της διαφωνίας, με τη Σύνοδο της Κωνσταντίας, το 1417, όπου ο Μανουήλ Β' φρόντισε να στείλει εκπροσώπους του, ώστε να αυξηθεί την πίεση, για να δοθεί τέλος στο σχίσμα μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης, όσο και η επιστροφή της παπικής έδρας στη Ρώμη, δίνουν το

έναυσμα για τη σύγκληση μιας σειράς συνόδων, προκειμένου η Εκκλησία να μπορέσει να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις των καιρών. Το *Συνοδικό Κίνημα* προσπάθησε να τερματίσει το Μεγάλο Σχίσμα και να μεταρρυθμίσει τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, δίνοντας έμφαση στη σύνοδο ως το ανώτατο σώμα εντός της Εκκλησίας, ως το σώμα εκείνο που θα έπρεπε να λαμβάνει τις πιο σημαντικές αποφάσεις, κάτι που έβαινε σε βάρος του πάπα και έφερνε τη δυτική εκκλησιολογία πιο κοντά στο βυζαντινό ιδεώδες (σύμφωνα με το οποίο ο τελευταίος λόγος για τα εκκλησιαστικά ζητήματα ανήκε στις οικουμενικές συνόδους). Έτσι, εντός αυτού του πλαισίου, η επανένωση των Εκκλησιών έγινε επείγον ζήτημα για τον παπισμό, όταν άρχισε η αντιπαράθεση μεταξύ του πάπα Ευγενίου Δ' (1431-1447) και των λεγόμενων *Συνοδικών*, οι οποίοι το 1431 συγκάλεσαν τη *Σύνοδο της Βασιλείας*. Και οι δυο πλευρές στράφηκαν για υποστήριξη στο Βυζαντινό αυτοκράτορα και τον πατριάρχη, επιβεβαιώνοντάς τους πως το Βυζάντιο, μετά την Ένωση, θα συνέβαλλε στη μεταρρύθμιση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ο Ιωάννης Η', παρά τις αντίθετες προειδοποιήσεις του πατέρα του, προχώρησε σε μια κίνηση που έφερε και πάλι το Βυζάντιο στο επίκεντρο της υψηλής πολιτικής, αύξησε ακόμη περισσότερο – σε σύγκριση με τους χειρισμούς του Μανουήλ Β' – το χαμένο κύρος του κράτους του και αποπροσανατόλισε τους Οθωμανούς^e, κάνοντας συνάμα το Βυζάντιο ως τον εισηγητή της ευρωπαϊκής Αναγέννησης: αγνοώντας την αδιαλλαξία πολλών εκκλησιαστικών αξιωματούχων ηγήθηκε ο ίδιος πολυμελούς αντιπροσωπείας στη *Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας* (1437-1439), ωθούμενος ίσως και από την πρόσφατη απώλεια της Θεσσαλονίκης^f. Η στάση των Δυτικών απέναντι στο Βυζάντιο είχε αλλάξει χάρη στο *Συνοδικό Κίνημα*. Η συμμετοχή των Βυζαντινών στη *Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας* (και η παράλληλη απόρριψη της πρόσκλησης των Συνοδικών)

σχετιζόταν με την επίγνωση ότι για να βοηθηθεί το Βυζάντιο, έπρεπε πρώτα να υποστηριχθεί η αυθεντία του Βατικανού έναντι των αξιώσεων των Συνοδικών. Για να κατανοήσουμε, ωστόσο, τις συνθήκες όπως ακριβώς ήταν την περίοδο εκείνη στην Ευρώπη, οφείλουμε να εξετάσουμε την υπόθεση υπό το πρίσμα των ευρύτερων επιδιώξεων των μεγάλων πολιτικών παραγόντων αυτής.

Στα πλαίσια της παπικής επιδίωξης να αυξήσει το κύρος της έναντι των κινήσεων των *Συνοδικών*, τρεις ήταν οι παράγοντες που έκαναν δυνατή τη σύγκληση της *Συνόδου της Φεράρας* και αργότερα τη μετακίνηση αυτής στη Φλωρεντία (το 1438, εξαιτίας επιδημίας που ξέσπασε στη Φεράρα), προκειμένου να επικυρωθεί η υπεροχή του πάπα (τουλάχιστον στη Δύση) και να πραγματοποιηθεί το ζητούμενο της *Ένωσης των Εκκλησιών*, που θα έλυνε τα χέρια των βασιικών αυτών παραγόντων όσον αφορά στις βασικές πολιτικές τους στοχεύσεις: *πρώτον*, ο Φίλιππος ο Καλός, δούκας της Βουργουνδίας, ο ισχυρότερος ουσιαστικά πρίγκιπας στη Δύση, ο οποίος θέλοντας να πραγματώσει τα σχέδιά του για μια σταυροφορία στους Ιεροούς Τόπους, έβλεπε την Ένωση των Εκκλησιών ως το ενδιάμεσο που θα απελευθέρωνε τα χέρια του, ως ένα ισχυρό συμβολικό απαιτούμενο, ώστε η Χριστιανοσύνη να κινηθεί ενωμένη εναντίον των εχθρών της, κίνηση φυσικά που για να πραγματοποιηθεί είχε ανάγκη από τη στήριξη του Βυζαντινού αυτοκράτορα και του ίδιου του πάπα, η θέση του οποίου θα ενδυναμωνόταν εάν ο πρίγκιπας επέλεγε τη Σύνοδο που αυτός σχεδίαζε στη Φεράρα και απέρριπτε τους *Συνοδικούς της Βασιλείας*· *δεύτερον*, ο Ιωάννης Η', που επέλεξε τη Φεράρα-Φλωρεντία και όχι τους Συνοδικούς, καθώς είχε ανάγκη και ο ίδιος από την αυθεντία ενός ισχυρού πάπα, ώστε μέσω της Ένωσης να επιτύχει την πολιτική και στρατιωτική ή, τουλάχιστον, τη συμβολική συμπαράσταση της Δύσης, ώστε να ενδυναμωθεί η θέση του

Benozzo Gozzoli, Λεπτομέρεια από τις τοιχογραφίες της Προσκύνησης των Μάγων, ο Κάρολος ο Τολμηρός, νωπογραφία, Φλωρεντία, Παρεκκλήσι των Μάγων, Palazzo Medici-Riccardi, 1459-1461

ενώπιον των ανθενωτικών αντιπάλων του και να μπορέσει, έτσι, να εφαρμόσει τις θέσεις της πολιτικής του ατζέντας· και τρίτον, η οικογένεια των Μεδίκων, που χωρίς τη δική της χρηματική επιχορήγηση προς την Παποσύνη (και την κάλυψη των εξόδων της βυζαντινής αντιπροσωπείας – με τη συνεπικουρία των Βενετών) δεν θα ήταν δυνατή η οργάνωση της Συνόδου, από την οποία ο Κόζιμο των Μεδίκων ανέμενε σημαντικά πολιτικά και συμβολικά οφέλη, ώστε να εγκαθιδρυθεί η οικογένειά του όχι μόνο ως πολιτικός παράγοντας μείζονος σημασίας στην πόλη, αλλά να αποκτήσει και διεθνή ακτινοβολία (μέσω της χρηματοδότησης ενός διεθνούς συνεδρίου).

Το γεγονός πως οι δυο πλευρές – Ορθόδοξοι και Καθολικοί – δεν επέμεναν, ουσιαστικά, σε δογματικά ζητήματα, φανερώνει πως η Ένωση δεν ενδιέφερε τον Ιωάννη Η'. Ο αυτοκράτορας χειρίστηκε το ζήτημα αυτό ως το προσφορότερο μέσο, για να επιτύχει το σκοπό του, τη σωτηρία του κράτους του, καθώς, σε αντίθεση με τους εκκλησιαστικούς, αντιλαμβανόταν πως ο πραγματικός κίνδυνος προερχόταν από την Ανατολή (Οθωμανοί) και όχι από τη Δύση (Λατίνοι). Ωστόσο,

ως επικεφαλής μιας μεσαιωνικής κοινωνίας, όπως ήταν η βυζαντινή, αναγκάστηκε να εμπλακεί και σε δογματικές – θρησκευτικές συζητήσεις, που τον απομάκρυναν από αυτό το σκοπό⁹. Ήταν οι εκκλησιαστικοί, που συσπειρώθηκαν γύρω από τον Μάρκο Ευγενικό, αυτοί που επισκίασαν τις επιτυχίες της βυζαντινής αντιπροσωπείας στη Φλωρεντία, καθυστερώντας συγχρόνως την επίσημη κήρυξη της Ένωσης στην Κωνσταντινούπολη έως τις 12/12/1452 και αυτό κάτω από εξευτελιστικές (για τον Κωνσταντίνο ΙΑ') συνθήκες. Η ομάδα αυτή, υπό τον Μάρκο Ευγενικό (ο μόνος από τους παρευρισκόμενους εκκλησιαστικούς που δεν υπέγραψε την Ένωση, θεωρώντας τις συμφωνίες των Βυζαντινών με τους Δυτικούς, αναφορικά με το *filiogree*^h, ως πρόσχημα για την κάλυψη των διανομιών που χώριζαν τη Ρώμη και την Κωνσταντινούποληⁱ), παρουσιάζοντας τη Σύνοδο ως ταπεινωτική για τους Έλληνες υποταγή στη Ρώμη^j, παραιτούσε τα γεγονότα και, έχοντας μεγάλη λαϊκή απήχηση, υπέσκαψε την άμεση συνέπεια της Συνόδου: την ενίσχυση, δηλαδή, του προφίλ του Βυζαντίου στη Δύση. Πράγματι, οι Βυζαντινοί είχαν προκαλέσει ενδιαφέρον

Gentile Bellini, Μωάμεθ Β', ελαιογραφία, Λονδίνο, Εθνική Πινακοθήκη, 1480

στους Δυτικούς με την παρουσία τους στη Φλωρεντία: ο ανατολίτικος εξωτισμός και η μεγαλοπρέπεια των ενδυμάτων τους, οι γαστριμαργικές τους ετοιμασίες και επιλογές, τα χειρόγραφα που φέρνουν μαζί τους, αλλά και οι συζητήσεις στις οποίες επιδίδονται και οι οποίες ανατροφοδοτούν τις πνευματικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις στην Ιταλία, είναι λίγα μόνο από τα δείγματα εντυπωσιασμού των Βυζαντινών προς τους άλλους συντελεστές αυτής της διεθνούς συνάντησης. Όλα αποδεικνύουν πως, λίγα χρόνια πριν την πτώση, Ανατολή και Δύση βρίσκονται συνεχώς σε συνδιαλλαγή, που αν και ορισμένες φορές πρόκειται για μια επικοινωνία σε ένταση, ωστόσο αυτή οδηγεί σε ένα φιλτράρισμα των διεργασιών, των νοοτροπιών και των πρακτικών, που συντείνει με τη σειρά του σε διαπολιτισμικές επιρροές και ανταλλαγές.

Η Εκκλησία και η υψηλή αριστοκρατία θίγονταν από τις κινήσεις του αυτοκράτορα: η πρώτη εξαιτίας των δογματικών παραχωρήσεων στις οποίες θα αναγκαζόταν να προβεί, αλλά και γιατί είχε σαφείς εγγυήσεις από τους Οθωμανούς για την ασφάλεια των κεκτημένων της, ενώ οι αντιπρό-

σωποι της δεύτερης, θιγόμενοι από τη φιλοδυτική πολιτική και τα οικονομικά ανοίγματα των Παλαιολόγων, είχαν προκρίνει μια καθαρά εχθρική προς τον αυτοκράτορα πολιτική στάση ήδη από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, αλλά και ως περισσότερο συμφέρον γι' αυτούς το ενδεχόμενο μιας συμφωνίας με τους Οθωμανούς. Σε αυτά τα πλαίσια θα πρέπει να εντάξουμε τόσο την πόλωση που δημιουργείται στη βυζαντινή κοινωνία, χωρίζοντάς τη σε ενωτικούς και ανθενωτικούς, όσο και την ενδυνάμωση της εσχατολογικής παράδοσης περί απώλειας της εμπιστοσύνης του Θεού προς το ποίμνιό του (πεποίθηση που ενισχυόταν από την πιθανή Ένωση, που παρουσιαζόταν από τους ανθενωτικούς ως βαριά αμαρτία, που ο Θεός θα τιμωρούσε με τη νίκη των Οθωμανών και άρα με την καταστροφή του κόσμου). Ουσιαστικά, στα τελευταία χρόνια της αυτοκρατορίας, λαμβάνει χώρα μια σύγκρουση ανάμεσα σε δυο ομάδες της ηγετικής τάξης με διακύβευμα, κατά τη συγκεκριμένη στιγμή, την επιβίωσή τους μετά την τουρκική κατάκτηση, που ήταν από όλους αναμενόμενη. Το αντιλατινικό μένος, που κατέλαβε τους εκκλησιαστικούς της Κωνσταντινούπολης, οδήγησε περισσότερο στην απώλεια κάθε διόδου επικοινωνίας και βοήθειας από τη Δύση, η οποία επιχείρησε να συντρέξει με τα μέσα που διέθετε εκείνη την εποχή.

Η λήψη του Βυζαντίου μετά το Βυζάντιο

Το 1450 ο πάπας Νικόλαος Ε' (ο οποίος χρηματοδοτείται από τους Μεδίκους) ανήγγειλε ότι τα χρηματικά ποσά που θα συγκεντρώνονταν από τα συγχωροχάρτια, θα χρησιμοποιούνταν για την εκστρατεία εναντίον των Οθωμανών (*contra Turcos*). Η απόφαση της Ένωσης στη Φλωρεντία επέτρεψε στη δυτική Εκκλησία να απευθύνει έκκληση στη χριστιανική Δύση, καλώντας τη σε σταυροφορία εναντίον του Ισλάμ^κ. Από την πλευρά των Οθωμανών, η απειλή της αναβίωσης των

σταυροφοριών, ιδιαίτερα μετά τη Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας, μπορούσε να μειωθεί, αν όχι και να εξουδετερωθεί, μόνο με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.

Στα μέσα του 15^{ου} αιώνα ο ισχυρότερος παράγοντας στην ευρωπαϊκή πολιτική σκακιέρα ήταν ο δούκας της Βουργουνδίας. Στη διαπίστωση αυτή συντείνει και το γεγονός πως ο Μεγάλος Δούκας της Δύσης, όπως χαρακτηριστικά αποκαλούσαν το 15^ο αιώνα τον Φίλιππο τον Καλό, διοργανώνει στη Λιλ το 1454 μια επιβλητική και δαπανηρή εορτή με καταφανείς προεκτάσεις πολιτικής προπαγάνδας, το *Συμπόσιο του Φασσιανού* (*Le vœu du Faisan*), στοχεύοντας στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την οργάνωση σταυροφορίας και την ανακατάληψη της Πόλης. Ο οίκος των Valois της Βουργουνδίας είχε μια παράδοση όσον αφορά στην οργάνωση σταυροφοριών (ο πατέρας του Φιλίππου, Ιωάννης ο Άφοβος, είχε αιχμαλωτιστεί από τους Οθωμανούς στα πλαίσια της σταυροφορίας που κατέληξε σε πανωλεθρία στη Νικόπολη το 1396)^λ, με αποτέλεσμα στα μέσα του 15^{ου} αιώνα η ιδέα της οργάνωσης μιας νέας σταυροφορικής προσπάθειας να έχει καταστεί ως εμμονή στον Φίλιππο (προκειμένου, μεταξύ των άλλων, να μπορέσει να αποπλένει από τον οίκο του το στίγμα της ήττας στη Νικόπολη). Το 15^ο αιώνα, επίσης, η έννοια της σταυροφορίας έχει αναπροσαρμόσει το περιεχόμενό της, κάτι που φαίνεται από το ότι στόχος των επίδοξων σταυροφόρων δεν είναι η ανακατάληψη της Ιερουσαλήμ, αλλά η βοήθεια προς την Κωνσταντινούπολη και η απελευθέρωση αυτής μετά την πτώση της. Το *Συμπόσιο του Φασσιανού* ολοκληρώθηκε με μια επιδεικτική τελετή εντός του Ναού της Παναγίας, όπου εμφανίστηκε μια φιγούρα μεταμφιεσμένη σε γυναίκα, προκειμένου έτσι να δηλωθεί εμμέσως, με τρόπο θεατρικό, πως η Χριστιανοσύνη θρηνεί για την απώλεια των ιερών τόπων της, όπως ήταν η Κωνσταντινούπολη, ενώ η αφρόκρεμα της βουργουνδικής αριστοκρατί-

ας δίνει όρκο, ώστε να προετοιμασθεί μια σταυροφορία εναντίον των Οθωμανών. Στα πλαίσια αυτής της εορτής εκφωνήθηκε, επίσης, από τον μουσικό Guillaume Dufay ένα ποίημα, όπου «η Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης ταυτίζεται μυστηριακά με τη Μητέρα του Χριστού, η οποία μέσω της αρετής που πηγάζει από τη θέση της ως Μητέρας του Χριστού και ως Μητέρας του ανθρώπινου είδους, μεσολαβεί εκ μέρους του Σώματος του Χριστού (του λαού/ποιμνίου – ως άμεση αναφορά στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη), που υποφέρει όπως υπέφερε και ο Χριστός»³⁴. Μέσω της κίνησης αυτής, φυσικά, ο δούκας επιδεικνύει την ισχύ του και διακηρύσσει τις πολιτικές του επιδιώξεις για ένα βασιλικό τίτλο, καθώς προσεγγίζει πολιτικά την παποσύνη και λειτουργεί ως πρότυπο για τους ισχυρούς της Ευρώπης, προκειμένου και αυτοί να συνδράμουν τη Ρώμη στην επερχόμενη σταυροφορία. Άλλωστε, ήταν ο μόνος από τους Ευρωπαίους πρίγκιπες που είχε τα μέσα να οργανώσει μια πολεμική επιχείρηση τέτοιου μεγέθους.

Η κίνηση αυτή βρίσκει εύφορο το έδαφος στην Ευρώπη της εποχής, καθώς ο πάπας Πίος Β΄ οργανώνει το 1459 το Συνέδριο της Μάντοβα, προκειμένου να ενεργοποιήσει τις χριστιανικές δυνάμεις για αυτό το σκοπό. Όταν ο πάπας ετοιμάζεται να προβεί σε μια τέτοια κίνηση, πώς είναι δυνατόν ο ισχυρότερος πρίγκιπας στη Δύση να μη συνδράμει; Ο Πίος, μάλιστα, προτείνει στους Ευρωπαίους πρίγκιπες, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται και οι Μεδικοί, να ακολουθήσουν το παράδειγμα του Φιλίππου. Ο Κόζιμο των Μεδίκων κινείται παραπλανητικά και ουσιαστικά εκμεταλλεύεται τα γεγονότα, για να διατρανώσει το γόητρο της οικογένειάς του και να τονίσει το ρόλο που είχε διαδραματίσει αυτή στη *Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας* (είκοσι χρόνια πριν), οπότε και οι Μεδικοί χρηματοδότησαν την Παποσύνη, συμβάλλοντας έτσι στη (θεωρητική τουλάχιστον) *Ένωση των Εκκλησιών*³⁵: αναθέ-

τει στον Benozzo Gozzoli να ζωγραφίσει τις τοιχογραφίες με την *Πομπή των Μάγων* στο Παρεκκλήσι των Μάγων στο Palazzo Medici Riccardi στη Φλωρεντία. Στα έργα αυτά δίνεται έμφαση, μέσω της αναπαράστασής τους με τη μορφή των μάγων, στους τρεις σημαντικούς πολιτικούς παράγοντες που συνέβαλλαν στην *Ένωση των Εκκλησιών* (Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος, Σιγισμούνδος – αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους, Φίλιππος ο Καλός³⁶), ενώ η αναπαράσταση μελών της οικογένειας των Μεδίκων σε αυτά, ουσιαστικά, υπενθυμίζει στους Ευρωπαίους το ρόλο της οικογένειας όχι μόνο στην *Ένωση*, αλλά και στην αναβάθμιση της θέσης του πάπα εντός των κόλπων της Εκκλησίας και στην πνευματική άνοδο που προέκυψε από αυτή τη Σύνοδο, καθώς με την έλευση σημαντικών προσώπων της Χριστιανοσύνης, και κυρίως μέσω της βυζαντινής αντιπροσωπείας, επέρχεται στη Φλωρεντία μια άνθηση που θα σφραγίσει την πορεία των πνευματικών εξελίξεων όχι μόνο στην Ιταλία, αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Οι Μεδικοί επιθυμούν να δείξουν στους Ευρωπαίους πως συμμετείχαν και αυτοί – παράλληλα με τους άλλους μεγάλους πολιτικούς παράγοντες της υψηλής ευρωπαϊκής πολιτικής – σε ένα μεγάλο πολιτικό συμβάν. Ο ρόλος των Βυζαντινών σε αυτή τη συνάντηση ήταν καίριος. Το Βυζάντιο βγήκε κερδισμένο, αλλά και διχασμένο, εξαιτίας της στάσης των ανθενωτικών, οι οποίοι τελικά νικούν σε αυτό τον αγώνα φθοράς της αυτοκρατορίας, όπως φαίνεται από την έκβαση των γεγονότων, που οδήγησαν στην Άλωση της Πόλης στις 29 Μαΐου 1453. Η εικονογράφηση, λοιπόν, στο παρεκκλήσι των Μάγων έχει διπλή σημασιολόγηση: η πλουσιότερη οικογένεια της Δύσης, οι Μεδικοί, επιχειρούν, ανακαλώντας στη μνήμη τις εργασίες της *Συνόδου*, να νομιμοποιήσουν πολιτικά και συμβολικά τη θέση τους στην κοινωνία της πόλης τους και ανάμεσα στους κραταιούς πολιτικούς κύκλους

της Δύσης, ενώ από την άλλη πλευρά, μέσω αυτής, φανερώνεται η λάμψη του Βυζαντίου, όπως και η αλλαγή της στάσης των Δυτικών απέναντι στην ελληνική αυτοκρατορία, παρά τον τοπικό χαρακτήρα που είχε η σταυροφορία της βουργουνδικής Αυλής και του Πίου Β΄, όπως φανερώθηκε με την κατάληξή της (ακύρωσή της λόγω του θανάτου του Πίου Β΄, ενώ οι βουργουνδικές δυνάμεις ετοιμάζονταν να ενωθούν με τα στρατεύματά του στην Αγκώνα). Η εξέλιξη αυτή αποδεικνύει και τη διορατικότητα, αλλά και την καλή γνώση της πολιτικής κατάστασης της Δύσης, από τον Μανουήλ Β΄, ο οποίος φαίνεται να μην επιδίωκε να στηριχθεί σε τέτοιου είδους βοήθεια από πλευράς των δυτικών.

Η Δύση, λοιπόν, βοήθησε όπως μπορούσε τους Έλληνες και πρέπει να πούμε πως δεν μπορούσε τότε να κάνει πολλά, λόγω των εντάσεων που είχαν προκληθεί εξαιτίας του Μεγάλου Σχίσματος, αλλά και γιατί όλα αυτά τα χρόνια διεξάγεται στη Δύση μια σύγκρουση που συμβάλλει στην αποσάθρωση των στρατιωτικών και πολιτικών δομών, αλλά και αποπροσανατολίζει τους Ευρωπαίους, ο Εκατοταετής πόλεμος (1337-1453). Η Δύση σπαρασσόταν από τις δικές της αντιθέσεις. Οι αποφάσεις της Συνόδου της Φεράρας-Φλωρεντίας, πέραν και ανεξάρτητα από τις θεολογικές διαμάχες, επηρέασαν τη στρατηγική των πολιτικών δυνάμεων και την ανακατανομή τους στο εσωτερικό της βυζαντινής κοινωνίας. Κατανοούμε, έτσι, ότι ο θάνατος του Βυζαντίου ίσως επήλθε και για λόγους θρησκευτικούς (μη αποδεχόμενη, ουσιαστικά, η βυζαντινή κοινωνία την Ένωση). Οι αναμνήσεις αυτής της προσπάθειας είκοσι χρόνια αργότερα, εν μέσω σταυροφορικής κινητοποίησης, αποκαλύπτουν τη σημασία του Βυζαντίου για ποικίλους φορείς στη Δύση, αλλά και την ίδια τη στάση των Βυζαντινών λίγα χρόνια πριν την πτώση, τις βασικές επιδιώξεις και τις αντιφάσεις στο πολιτικό τους πρόγραμμα και εντός του κοινωνικού σώματος.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η αυτοκρατορία, στα χρόνια της ύπαρξής της, δεν ονομαζόταν Βυζαντινή. Το κράτος για το οποίο γίνεται λόγος στο παρόν άρθρο ήταν η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ο αυτοκράτορας ήταν βασιλεύς των Ρωμαίων (και όχι των Βυζαντινών, χαρακτηρισμός με υποτιμητική σημασία για τους ίδιους τους ανθρώπους που έζησαν επί όλους αυτούς τους αιώνες), ενώ οι κάτοικοι αποκαλούνταν Ρωμαίοι (απ' όπου και μετέπειτα ο χαρακτηρισμός των Ελλήνων ως Ρωμιών ή ακόμη και η ονομασία του σελτζουκικού σουλτανάτου του Ρουμ στο κέντρο της Μικράς Ασίας), ή και Έλληνες (κυρίως από τον 7^ο αιώνα και έπειτα, οπότε και η αυτοκρατορία λαμβάνει σταδιακά ελληνικό χαρακτήρα, αλλά και προκειμένου οι Δυτικοί να διαχωρίσουν, σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, τους Ρωμαίους της Ανατολής από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία που συστήνεται στη Δύση – την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που αν και γεννάται με τον Καρλομάγνο, ωστόσο επισήμως η ονομασία αυτή δίνεται στο κρατικό μόρφωμα που ενώνει χαλαρά τις εκτεταμένες επικράτειες του Γερμανού αυτοκράτορα υπό τη δυναστεία των Οθωνιδών από το 10^ο αιώνα και έπειτα, όπου οι βυζαντινές επιδράσεις είναι καθολικές και ιδιαίτερα ισχυρές).

2. Στα τέλη του 14^{ου} αιώνα οι Οθωμανοί είναι κύριοι όλης της Μικράς Ασίας και μόνον ορισμένες νησίδες των βυζαντινών Βαλκανίων δεν έχουν περιέλθει στην κατοχή τους. Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, της δεύτερης Ιερουσαλήμ, απελευθερώνει τον Μωάμεθ Β', ώστε να στρέψει το ενδιαφέρον του στην κεντρική Ευρώπη.

3. Το έτος αυτό πραγματοποιείται η Μάχη της Άγκυρας, όπου ο Ταμερλάνος νικά τον Βαγιαζίτ Α', δίνοντας στο Βυζάντιο παράταση μισού αιώνα ζωής, εφόσον το οθωμανικό σουλτανάτο εμπλέκεται σε εμφύλιες διαμάχες ανάμεσα στους τέσσερεις υιούς του Βαγιαζίτ. Στον Βυζαντινό αυτοκράτορα, Μανουήλ Β', καταφεύγει ο κύριος διεκδικητής του θρόνου, Σουλεϊμάν, και μέσω της βοήθειας αυτού καταφέρνει να εξασφαλίσει τον έλεγχο της Ρούμελης (= Δύσης), όπως ήταν γνωστά τα οθωμανικά εδάφη στα Βαλ-

κάνια, ενώ στα 1403 και 1411 ο Μανουήλ κατορθώνει να αναγνωριστεί η ανωτερότητα του αξιώματός του έναντι εκείνου του σουλτάνου, όντας ο ίδιος ο αξιόπιστος διαμεσολαβητής που επιφέρει την ειρήνευση στο σουλτανάτο μετά το πέρας των εμφύλιων διαμαχών, το 1411, και κατορθώνοντας συγχρόνως να διασφαλίσει την ακεραιότητα του Βυζαντίου.

4. Η εξουσία του αυτοκράτορα ουσιαστικά περιοριζόταν στην Πόλη και στις γύρω από αυτήν περιοχές. Στα εναπομείναντα εδάφη οι γιοί του Μανουήλ Β' διατηρούσαν σχεδόν ανεξάρτητες ηγεμονίες. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, φυσικά, ήταν ένα πολυεθνικό κράτος · ο πολιτισμός αυτής ήταν ελληνικός. Το κράτος των τελευταίων Παλαιολόγων, περιορισμένο γεωγραφικά, ομογενοποιείται πολιτισμικά και εθνικά · στην πολιτική του ιδεολογία, ωστόσο, διατηρείται η οικουμενική διάσταση της αυτοκρατορίας.

5. Η συμμετοχή των Βυζαντινών στη Σύνοδο αυτή είχε βραχυπρόθεσμα μεγάλη επιτυχία για τους Βυζαντινούς, καθώς βάθυνε τις αντιθέσεις στην οθωμανική Αυλή, οδηγώντας τον Μουράτ Β' σε παράκληση υπέρ του υιού του, Μωάμεθ Β'.

6. Η κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς (1430) έγινε λόγω της προηγούμενης παραχώρησής της από τους Βυζαντινούς στους Βενετούς, κίνηση που ο Μουράτ Β' θεώρησε εχθρική. Η κίνησή του αυτή επιβεβαίωσε την αντίληψη ότι όποιος, εντός της οθωμανικής σφαίρας επιρροής, έκανε πολιτικούς διακανονισμούς χωρίς τη συγκατάθεση του Οθωμανού ηγεμόνα θα τιμωρούνταν. Ωστόσο, μετά τη Θεσσαλονίκη ο σουλτάνος δεν επιχείρησε να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, καθώς επιδίωκε καλές σχέσεις με αυτή, εφόσον ο Βυζαντινός αυτοκράτορας μπορούσε να διαταράξει τις λεπτές ισορροπίες μεταξύ των διαφόρων τοπικών δυνάμεων, μουσουλμανικών και χριστιανικών, κρίσιμων ακόμη για την εξουσία του Οθωμανού ηγεμόνα. Από τη στιγμή, άλλωστε, που εξακολουθούσε να υπάρχει ένας Χριστιανός αυτοκράτορας κι ένα Πατριαρχείο που δρούσε ανεξάρτητα και έξω από τον έλεγχο της οθωμανικής εξουσίας, οι Χριστιανοί υποτελείς

του σουλτάνου (που στα μέσα του 15ου αιώνα αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού του σουλτανάτου) μπορούσαν να θεωρούνται πιθανοί φορείς ενδεχόμενων ανατρεπτικών προσπαθειών.

7. Θα πρέπει να τονίσω πως παρά το γεγονός ότι σύμφωνα με τη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία, όπως αυτή αποτυπώνεται στις Νεαρές της ιουστινιανείας νομοθεσίας και στην Εισαγωγή εκείνης των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, ενώ προβλέπεται ο διαχωρισμός ανάμεσα στις κοσμικές και τις εκκλησιαστικές αρχές (με τον αυτοκράτορα να ασκεί την πολιτική εξουσία στα κρατικά ζητήματα και τον Πατριάρχη να πρωτοστατεί στα πράγματα της Εκκλησίας αναφορικά με τα πνευματικά, δογματικά και εκκλησιαστικά ζητήματα), ο ελέω Θεού αυτοκράτορας, αντιπρόσωπος του Θεού επί της Γης, ο έμψυχος νόμος, διατηρούσε το δικαίωμα και την υποχρέωση να υπερασπίζεται την Εκκλησία και τις διδασχές της. Πολλές ήταν μάλιστα οι περιπτώσεις που ο αυτοκράτορας αμφισβητούσε την ανεξαρτησία της Εκκλησίας στην προσπάθειά του να χρησιμοποιήσει την πνευματική και εκκλησιαστική αρχή αυτής ως προέκταση της αυτοκρατορικής πολιτικής (χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Ιωάννη Ε', 1341-1391).

8. Οι Βυζαντινοί διατείνονταν πως το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα, ενώ οι Λατίνοι ότι εκπορεύεται «από τον Πατέρα και τον Υίο» (το γνωστό filioque). Οι τελευταίοι απαντούσαν στις βυζαντινές αιτιάσεις, ισχυριζόμενοι πως η θέση τους αυτή δεν αντιπαρέρχεται τις απόψεις της Οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας, αλλά επρόκειτο για μια διαφορετική οπτική αυτού που ισχυρίζονταν οι Βυζαντινοί πως δηλαδή το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται «από τον Πατέρα διαμέσου του Υιού». Ο Μάρκος ο Ευγενικός θεωρούσε πως οι Λατίνοι προσέφευγαν σε διαστρεβλωμένα κείμενα, για να δικαιολογήσουν τις θέσεις τους. Παρά τις αντιρρήσεις του η Σύνοδος της Φλωρεντίας διακήρυξε ότι οι δύο θέσεις είναι ισοδύναμες, συμφωνώντας πως η εκπόρευση «εκ του Υιού» σημαίνει επίσης εκπόρευση «διαμέσου του Πατέρα και του Υιού».

9. Επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη τέθηκε επικεφαλής της ανθενωτικής παράταξης, στους κόλπους της οποίας προσχώρησαν αργότερα και ορισμένοι από τους πρωτεργάτες της Ένωσης, όπως ο πρώτος επί οθωμανικής αυτοκρατορίας πατριάρχης, Γεώργιος Σχολάριος.

10. Παρά το γεγονός πως ο αυτοκράτορας υποχρεώθηκε να προβεί σε πολλές υποχωρήσεις που έπλητταν το κύρος του σε πολιτικό και συμβολικό επίπεδο (οι Βυζαντινοί αντιμετώπισαν δυσκολίες στην απόκτηση σχετικής άδειας για την ελεύθερη άσκηση των λειτουργικών τους αναγκών · υπήρξαν προβλήματα όσον αφορά στο πρωτόκολλο που έπρεπε να ακολουθηθεί, όπου προβλεπόταν πως ο Πατριάρχης θα έπρεπε να φιλήσει τα πόδια του Πάπα κατά το λατινικό έθιμο, κάτι το οποίο απορρίφθηκε από τους Βυζαντινούς · η διάταξη των θρόνων στην αίθουσα των συνεδριάσεων με αυτόν του Πάπα να τίθεται υψηλότερα από εκείνον του αυτοκράτορα – παρά την πεποίθηση του τελευταίου πως μια Οικουμενική Σύνοδος, όπως χαρακτηριζόταν αυτή, συγκαλείται από τον αυτοκράτορα και αυτός είναι που κατευθύνει τις συζητήσεις –, ενώ ο Πατριάρχης περιορίστηκε στην υποτιμητική θέση ενός απλού καρδινάλιου · η παρουσία των ονομάτων του Πάπα και του αυτοκράτορα στο Διάταγμα της Ένωσης, με αυτή τη σειρά, αποδεικνύοντας έτσι και συμβολικά την υπεροχή του πρώτου έναντι του δεύτερου, αν και ο Ιωάννης Η' διατεινόταν πως από τον καιρό του Κωνσταντίνου του Μεγάλου στο τελικό διάταγμα μιας Οικουμενικής Συνόδου έπρεπε να αναφέρεται πρώτο το όνομα του βασιλέως και όχι του εκκλησιαστικού άρχοντα).

11. Η ανάληψη της σταυροφορίας υπό τον Ούγγρο άρχοντα Ιωάννη Ουννιάδη (1443-1444), τον Λαδίσλαο Γ' της Ουγγαρίας και τον Σέρβο Γεώργιο Μπράνκοβιτς, διευκολύνθηκε και από άλλα δυο γεγονότα: την εξέγερση του Γεωργίου Καστριώτη Σκεντέρμπεη, ενός τοπικού αρχηγού στην περιοχή της Βαλκανικής που σήμερα αποτελεί το κράτος της Αλβανίας, εναντίον των Οθωμανών και την επισκευή των οχυρώσεων του Εξαμιλίου στην Πελοπόννησο από το (μετέπειτα αυτοκράτορα του Βυζαντίου) δεσπότη του Μιστρά, Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, που ονειρευόταν την ανασύ-

σταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στον ελλαδικό χώρο.

12. Ας μην ξεχνάμε και τη σύνδεση της Φλάνδρας, του οικονομικού κέντρου της επικράτειας των δουκών της Βουργουνδίας, με την Κωνσταντινούπολη, καθώς μέλη από τον ηγεμονικό οίκο αυτής της κομπετίας στη βορειοδυτική Ευρώπη αποτέλεσαν τους ηγεμόνες της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Οι Valois ως διάδοχοι των κομήτων της Φλάνδρας, και στα πλαίσια μιας καθαρά επεκτατικής – με ευρωπαϊκές διαστάσεις – πολιτικής, είχαν συνδεθεί με το σταυροφορικό ιδεώδες.

13. Deveraux R., "Reconstructing Byzantine Constantinople: Intercession and Illumination at the Court of Philippe Le Bon", *French Studies* LIX/3 (2005), σ. 301.

14. Από αυτή την εποχή και με αφορμή αυτή τη συμβολική ενέργεια, που μεταφράζεται σε πολιτική προπαγάνδα, ξεκινά η ηγεμονία της οικογένειας των Μεδίκων στην πόλη της Φλωρεντίας.

15. Στη θέση του Φιλίππου του Καλού προτιμήθηκε από τους συντελεστές της δημιουργίας αυτού του ζωγραφικού συνόλου να απεικονιστεί ο γιός του και μελλοντικός δούκας της Βουργουνδίας, Κάρολος ο Τολμηρός, παρά το γεγονός πως κατά τη διεξαγωγή των εργασιών της Συνόδου στη Φλωρεντία ο ίδιος ήταν μικρός σε ηλικία, ενώ στην πόλη της Τοσκάνης είχε παρευρεθεί μια αντιπροσωπεία του δούκα της Βουργουνδίας. Η επιλογή, μάλιστα, έχει να κάνει και με αισθητικά και συμβολικά κριτήρια (ο οίκος της Βουργουνδίας διέθετε κύρος και ισχύ, ενώ η αναπαράσταση ενός Βουργουνδού πρίγκιπα στην φλωρεντινή τοιογραφία είχε σαφείς πολιτικές νύξεις που έδεναν το παρελθόν του 1437-1439 με το παρόν του 1459). ■

*Ο Υπαρχιφύλακας Σάββας Μαυροματίδης είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agnold M., *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Τομές και συνέχεια*, μτφ. Ανδρέας Παππάς, Αθήνα 2013.
- Andriopoulou Stavroula, *Diplomatic Communication between Byzantium and the West Under the Late Palaiologoi (1354-1453)*, Birmingham 2010.
- Dendrinou Ch., "Reflections on the failure of the Union of Florence", *AHC* 39 (2007), σ. 131-148.
- Deveraux R., "Reconstructing Byzantine Constantinople: Intercession and Illumination at the Court of Philippe Le Bon", *French Studies* LIX/3 (2005), σ. 297-310.
- Gill J., *The Council of Florence*, Cambridge 1959.
- Jardine Liza J., *Wordly Goods. A New History of the Renaissance*, Λονδίνο 1996.
- Le Goff J., «Η Δύση μπροστά στο Βυζάντιο, έλλειψη κατανόησης και παρεξηγήσεις», μτφ. Γιάννης Κουρουμπλής, *Βυζάντιο και Ευρώπη. Συμπόσιο, Παρίσι, Maison de l'Europe*, 22 Απριλίου 1994, σ. 93-105.
- Nicol D. M., *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge 1993.
- Paviot, J., *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'orient (fin XIVe siècle - XVe siècle)*, Παρίσι 2003.
- Soudavar A., *Decoding Old Masters: Patrons, Princes, and Enigmatic Paintings of the 15th Century*, Λονδίνο 2008.
- Sugar P. F., *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, Αθήνα 1994.
- Vaughan R., *Philip the Good*, Woodbridge 2004.
- Wilson N. G., *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*, μτφ. Φωτεινή Πρεβεζοπούλου-Γεωργίου, Αθήνα 1994.
- Εμάρ Μορίς, «Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο – Το Βυζάντιο πέρα από το Βυζάντιο», μτφ. Αγγελική Πασσιά, *Βυζάντιο και Ευρώπη. Συμπόσιο, Παρίσι, Maison de l'Europe*, 22 Απριλίου 1994, σ. 107-114.
- Κιουσπούλου Τόνια, «Η κοινωνική διάσταση της σύγκρουσης ανάμεσα στους ενωτικούς και τους ανθενωτικούς το 15ο αιώνα», *Σεμινάρια της Ερμούπολης* (15-16 Ιουλίου 1959), σ. 25-36.